

ARNAU DE VILANOVA I EL PENSAMENT JUEU

PERE SANTONJA

Institut de Batxillerat de Benissa (Alacant)

La influència de la literatura semítica s'inicia a la Corona catalano-aragonesa en temps de Jaume II (1291-1327), el qual ja havia tingut ocasió d'entrar en contacte amb aquesta literatura durant el seu regnat a Sicília. De la seua època són les traduccions i comentaris d'obres d'ascendència oriental: llibres de proverbis, de sentències i de màximes. Aquest tipus de literatura gnòmica penetra en tot l'Occident cristià i experimenta, més tard, diverses derivacions. Mentre que a Castella el rabí Sem Tob de Carrión escriu els *Proverbios morales*, durant els regnats dels reis Alfons X i Pere el Cruel, a Catalunya el jueu barceloní Jahudà escriu el *Llibre de paraules e dits dels savis e filòsofs*¹, obres que serien les primeres mostres de la literatura sentenciosa de les lletres hispàniques. També Don Juan Manuel (1282-1349), casat amb Constança, filla de Jaume II, mostrà una visible simpatia pel món oriental en les repetides al·lusions als costums, dites i sabers dels àrabs i dels jueus. Almenys nou dels seus *ensiempros* del *Conde Lucanor* procedeixen de tradicions orientals i altres, més o menys modificats, els va prendre del *Barlaam i Josafat*, del *Calila i Dimna* i de la *Disciplina clericalis* del jueu Pere Alfons. Per tot això, segurament, Jaume II, que no era tan amic dels jueus, li escrigué a la seua filla, dient-li que no criàs el fill que acabava de nàixer a *consello* dels jueus, segons acostumava a fer.

La infiltració de jueus i de conversos en la societat cristiana i l'alta posició que alguns d'ells van assolir en les corts cristianes i en les famílies d'alta posició donà origen a certs comportaments socials vertaderament dignes d'estudi. El jueu convers vivia en un constant estat d'angoixa existencial. Havent abandonat la seua fe i, en alguns casos, no havent adquirit la fe cristiana, els jueus conversos vivien en un estat de culpabilitat i de sentiment de pecat. La majoria de les oracions dels conversos responen a aquesta angoixa existencial, deguda al complex de pecat en què vivien —la ruptura entre la religió que practicaven i aquella a què volien ser fidels— i deguda també a l'amenaça d'una societat hostil i opressiva i de la Inquisició que els anul·lava indivi-

¹ De Jahudà o Jafudà Bonsenyor (edició de J. Balari i Jovany, Barcelona 1889).

dualment i col·lectivament². La seua crítica amarga contra la societat alienadora pretenia distorsionar les normes establertes que els sacrificaven com a víctimes. En la literatura castellana tenim un exemple d'aquesta rebel·lió en *La Celestina*, de Fernando de Rojas. La càustica i corrosiva ironia d'aquesta obra està relacionada amb l'ambigua existència com a conversos de l'autor³. Alguns d'ells buscaven el retir del món, alliberant-se en els convents franciscans, en la soledat de l'estudi o en el silenci de la vida religiosa i mística: *el retiro ascético para protegerse de autoridades postizas*, de santa Teresa d'Àvila. Altres intentaven fer oblidar la seua condició de conversos mitjançant l'ascens social o inventant-se llegendes i falsos llinatges. Alguns d'aquesta casta impura s'enfrontaven amb la societat de forma dolorida, irònica o amarga⁴, mentre que altres, abans perseguits, es convertiren en grans defensors del dogma catòlic i en grans perseguidors de llurs germans de raça, perquè «los moldes de lo que había sido vida judaica se henchían de contenidos y propósitos antijudaicos, con una furia proporcional al deseo de alejarse de sus orígenes»⁵. ¿Fou aquest el cas d'Arnau de Vilanova?

La personalitat del nostre extravagant visionari presenta facetes distintes, que pareixen contradictòries a primera vista. D'una banda, les relacions d'Arnau de Vilanova amb la cultura hebraica⁶ foren tan profundes que po-

² RIERA I SANS, Jaume, «Oracions en català dels conversos jueus. Notes bibliogràfiques i textos», *Anuari de Filologia*, Facultat de Filologia, Barcelona 1975, p. 366.

La més antiga publicació d'oracions de conversos catalans de què tenim notícia és el *Liber descriptionis reconciliationisque, purgationis et condemnationis hereticorum, alias De gestis hereticorum*, de Pere Miquel Carbonell, publicat en els «Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miquel Carbonell», als volums 27 i 28 de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona 1864-1865.

Una font important que ens proporciona oracions de conversos són els processos de la Inquisició de València. De tots els investigadors que ens n'han donat extractes, només F. Baer ha transcrit una curta oració, de la sentència contra Isabel Amorós, relaxada el 1492, i ha indicat la signatura d'altres processos on hi ha oracions. (Vegeu BAER, Fritz, *Die Juden im christlichen Spanien. Erster Teil. Urkunden und Regesten II, Kastilien, Inquisitionsakten*, Berlin 1936, p. 516).

Per conèixer la situació dels jueus a la Corona d'Aragó, segles XIII-XIV, BAER, Fritz, *Studien zur Geschichte der Juden im Königreich Aragonien, während des 13. und 14. Jahrhunderts*, «Historische Studien», Veröffentlicht von E. Ebering, Heft 106, Berlin 1913. (Principalment el cap. 2, p. 71, «Grundbesitz der Juden» i en la p. 70, «Schutz der Person der Juden» sobre els béns dels jueus i sobre la protecció de les seues persones).

³ Vegeu la «Introducción» a l'edició crítica de *La Celestina* de Stephen Gilman. Edició i notes de Dorothy S. Severin, Alianza Editorial, Madrid 1981.

⁴ L'actitud dolorida i nostàlgica queda ben definida en aquests apariats alexandrins dels *Proverbios morales* del rabí Sem Tob de Carrión:

*Non val el açor menos Por nacer de mal nido,
Nin los exemplos buenos Por los dezyr judío.*

⁵ CASTRO, Américo, *La realidad histórica de España*, Editorial Porrúa, Mèxic 1975, p. 53.

⁶ CARRERAS I ARTAU, Joaquim, «Arnau de Vilanova y las culturas orientales», *Homenaje a Millàs-Vallcrosa*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, vol. 1, Barcelona 1954, p. 316: «Arnau de Vilanova s'ha deixat influir pels procediments exegetico-gramaticals en ús entre els autors jueus, especialment en la Càbala profètica i en el seu màxim representant Abraham ben Abulafia, i també s'ha contaminat d'algunes doctrines jueves referents a la vinguda de l'Anticrist».

dem formular la hipòtesi de si la seua procedència era jueva o si descendia d'antics jueus conversos; per altra banda, es mostra enemic declarat i extremat perseguidor dels jueus. En la *Informació espiritual al rei Frederic de Sicília* queda ben clara la seua posició amb els jueus, en aconsellar al rei:

Ítem, farets manament als jueus que agen lur acord, d'emfra un an, o de penre lo crestianisme, o d'estar a part, quar no soferriets que entre ls crestians habiten ni ab ells conversen, per la constitució dyabòlica que an en lo Talmut contra los crestians⁷.

¿Fou Arnau de Vilanova un d'aquests conversos, convertits també en l'assot de llurs germans de raça? ¿Està en contradicció el seu comportament amb el seu possible origen hebreu?

Abans del segle XV, els matrimonis entre persones de les dues religions eren cosa prou freqüent; per això, cristians de gran nissaga, com Ferran el Catòlic, tenien sang hebreu⁸. Aquesta infiltració jueva es donà també en el cos de l'Església, principalment en els convents dels ordes mendicants. La tendència dels conversos a ingressar en el clergat era un aspecte més de llur pragmatisme i de llur aspiració a les ocupacions còmodes, ben retribuïdes i de suficient categoria social, ocupacions que podien silenciar llur complex d'inferioritat i llur consciència torturada⁹. El dominicà del convent de Barcelona, Pau Cristià, jueu convers de Montpeller, controlava els llibres que tenien els jueus i, per ordre del rei Jaume I, sota la direcció de Ramon de Penyafort, defensà públicament la veritat del cristianisme enfront del rabí de Girona Moisès ben Nahman, més conegut amb el nom vulgar de Bonastruc de Porta, en la cèlebre disputa teològica que hi hagué l'any 1263 a Barcelona¹⁰. Un jueu convers molt cèlebre també fou el teòleg Ramon de Tàrrega (segle XIV), dominicà del convent de Cervera, company d'estudis de Nicolau Eimeric i lector de lògica del convent de Lleida¹¹.

⁷ ARNAU DE VILANOVA, *Informació espiritual, Obres catalanes*, vol. I, edició del P. Miquel Batllori, Editorial Barcino, Barcelona 1947, p. 234.

⁸ La mare de Ferran el Catòlic, Joana Enríquez, filla de l'Almirall de Castella, segona esposa de Juan II, era d'ascendència jueva.

⁹ Recordem el caràcter convers de la cèlebre família Cartagena, que arranca del Rabí Salomón, batejat el 1390 amb el nom de Pablo de Santa María, i que més tard seria bisbe de Burgos. El fill d'aquest, Pedro Alonso, seria el seu successor en la mitra de Burgos, mentre que Gonzalo, un altre fill, seria bisbe de Plasencia. (Vegeu RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, Julio, *Fray Íñigo de Mendoza y sus «Coplas de Vita Christi»*, Editorial Gredos, Madrid 1968, pp. 14-16 i pp. 40-41).

¹⁰ Un document de Climent V recomenava que Pau Cristià fes un estudi del Talmud. La literatura sobre aquest autor és copiosa: MILLAS VALLICROSA, J. M., «Sobre las fuentes documentales de la controversia de Barcelona en el año 1263», *Anales de la Universidad de Barcelona, Memorias y Comunicaciones*, 1940, pp. 25-41.

Vegeu també DIAGO, F., «Historia de la provincia de Aragón», *Bullarium Ordinis Praedicatorum*, vol. I, pp. 478, 487-488. SALDES, A. DE, «La Orden Franciscana en el antiguo Reino de Aragón», Colección diplomática, *Revista de Estudios Franciscanos* 2, Barcelona 1908, pp. 542-544.

¹¹ Ramon de Tàrrega, mentre ensenyava teologia en el seu convent de Cervera, fou empresonat per la Inquisició i trobat mort en la presó de forma misteriosa. (ROBLES, Laureano; «Escri-

Les polèmiques antijueves començaren a França, a conseqüència de les greus denúncies contra el Talmud formulades el 1238 pel jueu renegat Nicolau Donin, organitzador de les grans persecucions contra els jueus francesos. L'any 1240 es va preparar una disputa teològica a París entre Donin i quatre rabins, en la qual foren presents els grans mestres en teologia Guillem d'Alvèrnia i Albert Magne¹². El resultat de la controvèrsia fou la condemna del Talmud i, com a conseqüència, una feroç persecució contra els jueus en la qual en foren assassinats molts¹³.

Arnau de Vilanova també participà en aquestes controvèrsies, començant el seu camí d'apòstol de la fe (d'«anafil del Senyor») en publicar, a imitació del seu mestre Ramon Martí, un breu tractat d'apologètica antijudaica amb el títol pompós d'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton tam in lingua hebrayca quam latina et super declaratione mysterii Trinitatis evidentibus rationibus atque signis*¹⁴, en el qual intenta persuadir els jueus de la veritat de la fe cristiana, mostrant que el misteri de la Trinitat estava ja significat en lletres del *Tetragrammaton*; procediment, com podem deduir, totalment cabalístic.

Arnau empra en aquesta demostració la metodologia dels cabalistes hebreus, especialment de la càbala profètica, representada per Abulafia. En altres tractats, mostrarà la influència de la càbala teosòfica i gnòstica, representada per Moisès de Lleó¹⁵. La Càbala (*Kabala*, tradició), segons les *Pirke*

tores dominicos de la Corona de Aragón (s. XIII-XV)», *Repertorio de Historia de las Ciencias Eclesiásticas en España* 3, Siglos XIII-XVI, Salamanca 1971, p. 101.

És d'interès especial el treball de COLL, Josep Maria, «¿Ramon de Tàrrega fue formalmente hereje?», *IEI*, Lleida 1949, 29 pp.

¹² Procuraven que s'enfrontàs un convers amb els seus antics correligionaris. El protagonisme del renegat, bon coneixedor de la religió jueva, li donava més interès a la controvèrsia, pública i espectacular.

¹³ El contacte entre els tres grups socials es va considerar perillós i en els Concilis II i III de Laterà (1180-1215, respectivament), ja es va decidir separar els jueus i els musulmans dels cristians: barris separats, vestits diferents, senyals d'identificació, etc.

¹⁴ Vegeu CARRERAS I ARTAU, Joaquim, «La "Allocutio super Tetragrammaton"», *Sefarad* 9, Madrid-Barcelona 1949, pp. 75-105.

Recordant el seu mestre Ramon Martí, comença aquest tractat, dedicat al P. Pere Puget: «*Pluries affectavi, Karissime pater, ut semen illud hebraice lingue, quod zelus religionis fratris R. Martini seminavit*».

Molt important: capítol 62. *El divino tetragrámaton y otros dos nombres talmúdicoa*, de la *Guía de perplejos* de Maimònides, edició de David Gonzalo Maeso, Editora Nacional, Madrid 1984, pp. 175-177: «La "bendición sacerdotal" se nos prescribió con el nombre del Señor tai y conforme aparece escrito: es el *Sem ha-m'fôräs*. El tetragrámaton, su forma de pronunciarlo y la enseñanza de su "unicidad", era transmitido por los eruditos a sus discípulos destacados. También tenían un nombre de "doce letras", el dodecagrámaton y "un nombre de cuarenta y dos letras" (varias palabras conjuntadas), que sólo se enseñaban al discreto que alcanzaba la mitad de sus días, que no era inclinado a la cólera ni a la embriaguez, y que hablaba a todos con dulzura».

¹⁵ Caràcter intel·lectualista de la Càbala en la Península, la qual es desenvolupa en torn de l'escola de Girona (1230-1260) i de l'escola de Castella (segona meitat del segle XIII fins l'èxode de 1492). Figures de l'escola de Girona són Azriel, Moisès de Nohman i, sobretot, Isaac i Jacob de Sòria, Moisès ben Simon de Burgos i, particularment, Moisès de Lleó. (CILVETI, Àngel L., *Introducción a la mística española*, Càtedra, Madrid 1974, pp. 95-96).

Abath («Sentències dels Pares»), és la llei oral donada per Déu a Moisès en la muntanya del Sinai i transmesa a Josuè, als profetes i als savis antics. Per al cabalista, la revelació escrita de la Torà no és del tot explícita, car la interpretació cabalística la completa. Arnau de Vilanova també completarà amb revelacions que provenen de l'abat Joaquim da Fiore, i amb la tradició, certes interpretacions molt peculiars i personals de les Sagrades Escripures, sobretot quan, fent referència a l'apocalipsi de sant Joan, mescla revelacions que ell considera autèntiques amb els textos sagrats, per profetitzar la vinguda de l'Anticrist o la fi del món.

Primerament, la revelació de Daniel, al qual, per compte de dies, fou revelat lo temps damunt dit, quant dix que d'aquell temps lo qual del tot cessaria lo sacrifici de la lig, entrò en lo temps en lo qual la abhominació, ço és Antechrist, seria posada en desolació dels feels, correrien .MCCXC. dies¹⁶.

La influència dels mètodes cabalístics és present en l'escrit apologètic d'Arnau, *Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*, que va dirigit al dominicà Pere Puget. La màntica dels números i de les lletres, que tenia ja certa tradició, tingué el seu moment d'esplendor en el segle XIII. Amb el *Sirr al-asrâr* s'infiltrà també l'aritmomància i el *Picatrix* va influir en el desenvolupament de talismans numèrics; per exemple, els números 220 i 284 tindrien poder poètic i eròtic. El gust per les paraules estrambòtiques —amb freqüència sense valor lèxic— era un auxili enfront dels misteriosos poders esotèrics¹⁷.

Arnau de Vilanova, gràcies a una molt peculiar hermenèutica, podia sondejar perillosament les profunditats de la Sagrada Escripura i penetrar en el misteri de la divinitat. La mística jueva, a diferència del misticisme cristià, pren sovint l'aspecte d'una saber iniciàtic, a base de numerologia i de complicades interpretacions de noms sagrats. L'obsessió d'Arnau de Vilanova de l'anàlisi i la significació de les paraules sagrades té el seu origen en el mètode emprat pels caraites (*qārā'im*, de *qara*, recitar, llegir), secta tenaçment aferrada a la lletra del text sagrat, i que va prendre certes doctrines del *kalâm*¹⁸, formulades pels *mutacàlimes*¹⁹ islàmics, que tenien notòries analogies amb l'escolàstica cristiana.

Si l'apologètica de Ramon Martí, es caracteritza pel rigor científic, el mètode d'Arnau de Vilanova era arbitrari i esotèric. La seua especulació, com diu J. Carreras i Artau, es veu mancada d'antecedents en la literatura cristiana, en canvi els té en la literatura judaica. Una especulació sobre el sentit

¹⁶ ARNAU DE VILANOVA, *Confessió de Barcelona, Obres catalanes*, op. cit., p. 110.

¹⁷ VERNET, Juan, *La cultura hispanoàrabe en Oriente y Occidente*, Ariel Historia, Ariel, Barcelona 1978, p. 181.

¹⁸ *Kalâm*: en síntesi pot considerar-se com l'escolàstica musulmana o com la filosofia religiosa racional de l'islam.

¹⁹ *Mutacàlimes*: derivat de *kalâm*, vocable àrab que designa els filòsofs religiosos o escolàstics de l'islam.

ocult de les paraules de l'Esriptura a base de l'examen de les lletres, a la manera d'Arnau, no es troba pròpiament sinó en la Càbala.

Malgrat aquestes influències i el seu coneixement de la cultura hebraica, que ens ha fet dubtar dels seus orígens, l'oposició al «poble maleït» és constant en els seus opuscles. En la *Informació espiritual al rei Frederic de Sicília*, tracta de convertir els jueus, però no ja per la via de la dialèctica, sinó per la imposició de la força, i aconsella al rei Frederic que els propose la conversió i que expulsi dels seus territoris tots aquells que es neguen a abraçar la fe catòlica:

E farets-los saber que, si açò no s'acorden, finalment, axí com lo rey d'Anglaterra primer,(e) puxes lo rey de França, los gitarets de tota vostra senyoria²⁰.

Una prova més del seu antisemitisme és el text següent, on fa referència als metges jueus:

Ordenarets que jueu, tant com en sa error perseverarà no gos, en pena de cors e d'aver, medicar negú crestià; e si crestià lo requer, que sia punit en certa quantitat²¹.

També en el seu opuscle *Tractatus de caritat* fa referència als metges jueus, acusant els dominicans, que, segons Arnau, no tindrien escrúpols de cridar a llurs convents els metges jueus:

Altresi se eglino fosono infermi saranno tanto ardenti e tanto solliciti di procurare la salute del corpo loro, che non dubiterano di fare cosa che sarà manifestamente biastemia e disonore di Christo e dissipatione della sua verità per ciò che se non posono guarire altramente, chiamerano a loro cura lo giudeo o altra persona la quale saperano manifestamente che será abhominabile a Dio²².

Arnau de Vilanova, de llinatge sospitós, empra mètodes cabalístics, que ens revelen l'existència dels seus vincles culturals amb les comunitats místiques dels jueus del migdia de França. Si hem de donar fe a l'opinió, potser ultrancera, d'Henry d'Harclay, Arnau esgrimia els mateixos arguments dels jueus i acceptava conclusions equipolents a les que es derivaven de llur posició; d'ací que, segons aquest escolàstic del començament del segle XIV, canceller de la Universitat d'Oxford, Arnau no és altre que un jueu amagat per por dels cristians, un llop sota pell d'ovella; per això no té cap escrúpol de

²⁰ ARNAU DE VILANOVA, *Informació espiritual, Obres catalanes*, op. cit., p. 235.

²¹ *Ibidem*, p. 235.

²² MANSELLI, Raoul, «La religiosità d'Arnaldo da Villanova», *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 63, Roma 1951, p. 65. El *Tractatus de caritate* també ha estat editat pel P. Batllori, «Les versions italianes medievals d'obres religioses de Mestre Arnau de Vilanova», *Archivio Italiano per la Storia della Pietà*, Roma 1951, pp. 395-462.

menysprear-los, àdhuc més que a qualsevol heretge²³, com diu Salvador de les Borges. Encara que Harclay parla de l'escatologia arnaldiana basant-se només en el *Tractatus de tempore adventus Antichristi et fine mundi*, és ben possible que la creença d'Arnau en la recuperació de la *vera Sinagoga*, amb el seu triomf al costat de l'Església elegida, fos també la causa que podia servir a Harclay per fomentar la seua acusació contra Arnau, segons ens diu Francesco Santi²⁴. Efectivament, en l'*Expositio super Apocalypsi* ens parla de l'*Ecclesia electa* i de la *Synagoga electa*²⁵. Totes les seues elucubracions fantàstiques sobre la vinguda de l'Anticrist són de procedència jueva i joaquimista, i les interpretacions dels dogmes teològics per la significació dels noms sagrats tenen una font ben clara: la Càbala. La posició antiescolàstica d'Arnau de Vilanova també la podem relacionar amb la mística de Juda Haveli, que escrivia: «reflexiona, amic meu, reflexiona i observa, / evita les trampes i les emboscades, / no et deixes seduir pel saber grec que produeix flors sense fruits...»²⁶. Els cabalistes d'aquesta època, com els franciscans espirituals de Mestre Arnau, denunciaven la moral depravada dels rics i d'alguns grans rabins, contaminats per la incredulitat filosòfica. La mateixa acusació serà feta per Arnau de Vilanova en la *Lliçó de Narbona*:

...hom no ha saber ni sciència sinó de les obres humanals, o leixen l'estudi de la sancta Scriptura, hon és lo saber de les obres divinals, que tota creatura deu haver e amar e desijar e percaçar, e obrar tota loquència e tota regla de justícia²⁷.

L'oposició a la saviesa grega d'Arnau de Vilanova té un paral·lelisme amb el pensament jueu. L'instrument del qual se servien els savis jueus per comunicar els misteris dels textos sagrats no era l'al·legoria filosòfica sinó el simbolisme, la hipèrbole i la metàfora²⁸. D'acord amb un *herem*, solemne excomunió proclamada el 1305 pel rabí Salomó Ben Adret de Barcelona, fou prohibit l'estudi dels llibres grecs, a excepció dels de medicina, als jueus menors de vint-i-cinc anys. El saber humà, declarava Ben Adret, no pot ésser comparat amb l'omnisciència divina. Un segle més tard, en un moment deci-

²³ BORGES, Salvador de les, *Arnau de Vilanova moralista*, Premi Jaume Serra i Hünter, 1956. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1957, p. 81.

²⁴ SANTI, Francesco, *Arnau de Vilanova. L'obra espiritual*, Història i Societat, 5. Diputació Provincial de València, València 1987, p. 189 i p. 198.

²⁵ *Expositio super Apocalypsi*, p. 262, de l'edició de Joaquim Carreras i Artau, cooperantibus Olga Marinelli et Josep M. Morató i Thomas, *Scripta spiritualia* I, Barcelona 1971.

²⁶ POLIAKOV, León, *De Mahoma a los marranos*, Muchnik Editores, Barcelona 1982, p. 120.

²⁷ ARNAU DE VILANOVA, *Lliçó de Narbona*, *Obres catalanes*, op. cit., p. 161.

²⁸ Vegeu els capítols 44, 45, 46 i 47 de la *Guia de perplejos* de Maimònides, edició de David Gonzalo Maeso, Editora Nacional, Madrid 1984, pp. 362-374: 44. *Formes de la revelació en la imaginació del profeta*; 45. *Onze graus en la revelació o percepció profètica*; 47. *Hipèrboles i metàfores en els profetes*. Vegeu també FORTIN, E. L., «Dissidence et philosophie au moyen âge», *Cahiers d'Études Médiévales*, Publications des Facultés S.J. de Montréal, Éditions J. Vrin, Paris 1981, p. 165.

siu per a l'esdevenidor del judaisme en les nostres terres, el gran Hasday Cresques es lamentava que ningú no s'atrevia a discutir els arguments del grec (Aristòtil) que «en el nostre temps ennuvolen els ulls d'Israel»²⁹.

PERE SANTONJA, *Arnau de Vilanova i el pensament jueu*.

El polemisme antijueu més radical conviu, en l'obra d'Arnau de Vilanova, amb l'ús de tècniques hermenèutiques de la càbala hebraica i amb una concepció de la saviesa propera a la d'alguns anti-intel·lectualistes jueus contemporanis de l'autor.

PERE SANTONJA, *Arnau de Vilanova and Jewish ideology*.

The most radical anti-Semitic polemism exists in Arnau de Vilanova's work together with the use of hermeneutical techniques of the Hebrew Cabala and with a conception of wisdom similar to that of some of the author's Jewish anti-intellectualist contemporaries.

²⁹ Vegeu *Guia de perplejos*, edició de David Gonzalo Maeso, pp. 416-418, el capítol 16. *Actitud dels filòsofs davant l'omnisciència divina* i la refutació a les doctrines aristotèliques dels capítols 17, 18, 19, 20 i 21, pp. 286-303: 17. *Refutació de les quatre primeres proves dels peripatètics*; 19. *Es refuten alguns errors de la teoria aristotèlica. Proves en favor de la creació «ex nihilo»*; 20. *Continua la refutació de la teoria aristotèlica*; 21. *Contra l'opinió d'alguns filòsofs moderns*.

Vegeu també POLIAKOV, León; *De Mahoma a los marranos*, op. cit., p. 152.